

УДК 726:272-523. 4(477. 43)

Наталія Урсу
Nataliia Ursu

ДОМІНІКАНСЬКИЙ ХРАМ
СВ. МИХАЙЛА АРХАНГЕЛА У КАМ'ЯНЦІ НА ПОДІЛЛІ
ST. MICHAEL ARCHANGEL'S
DOMINICAN TEMPLE IN KAMIANETS ON PODILLIA

Стаття присвячена розгляду храму св. Михайла Архангела для сестер-домініканок у Кам'янці-Подільському. Розглядаються історичні відомості про постання домініканського осередку сестер домініканського ордену. Аналізуються архітектурні особливості, внутрішнє опорядження та засоби художньо-декоративного оформлення споруди.

Ключові слова: Кам'янець, домініканський орден, храм, архітектура, інтер'єр.

Архівні матеріали, так звані костельні Візитації, котрі спираються на старі монастирські документи, свідчать про побудову в Кам'янці для сестер-домініканок у 1615 році на плацу, біля Руської брами, на пожертви новонаверненої прихожанки Єлизавети Цепловської, невеликого дерев'яного костелу з монастирем, присвяченого Непорочному Зачаттю Пресвятої Діви Марії [1, с. 412]. Це був єдиний жіночий монастир проповідницького ордену на території Поділля. Дільницю з невеликим будинком Є. Цепловська викупила у Подільського воєводи Станіслава Лянцкоронського [2, с. 82]. Костел приєднався до створеної рішенням капітули у Римі (1612) Руської провінції домініканців. У 1613 році вона була поділена на контрати [3, с. 259]. Нова Руська провінція імені св. Гіацинта (Яцка) спочатку складалася з трьох контрат: Львівської, Подільської і Покутської [4, с. 1]. Подільська контрата майже цілком відповідала територіальному діленню і, знаходячись у межах Подільського воєводства, поєднувала розташовані на цих землях чоловічі домініканські монастирі: в Кам'янці-Подільському, Смотричі, Летичеві, Бару, Шарівці, Червонограді, Чорткові та Язлівці [3, с. 259]. У 1624 році виникає осередок ордену у прикордонному з Брацлавським воєводством містечку Мурафі; у 60-х роках XVII ст. постають монастирі у Солобківцях і Сокільці, а на початку XVIII ст. у Сидорові оселяються домініканці-обсерванти.

Ще до турецького нашестя 1672 року зусиллями пріориси Марії Вікторії Потоцької на новому місці, біля Вітряної брами, на площі, подарованої Марією Могилянкою (у першому шлюбі Потоцькою), матінкою пріориси Марії Вікторії, було вибудовано кам'яний храм, в котрий сестри ордену не встигли вселитися. За часів турецької окупації його було зруйновано, а черниці роз'їхалися до інших домініканських осередків. Новий кам'яний костел було закладено у 1713 році пріорисою Варварою Корчевською на території купленої садиби, що знаходилася над скелею, біля архієрейської церкви і колишнього цейхгаузу, а існуючу на дільниці кам'яницю перебудовано на монастир. У 1720 році костел було вимуровано, консекровано і надано ім'я св. Михайла Архангела [1, с. 412].

Переважна більшість архітектурних споруд ордену домініканців підлягає мистецтвознавчому аналізу, оскільки храми збереглися до наших часів і використовувалися як парафіяльні костели. Винятком є Червоноградський храм, який лежить в руїнах; Шаровецький костел функціонує як православна церква; Язлівецький ще можна було б врятувати (стоїть без даху); Кам'янецький сестер-домініканок використовувався в якості архівного сховища і знаходився у більш ніж занедбаному стані. Проте, можна зробити мистецтвознавчий аналіз та певні висновки, виходячи з існуючих візуальних, фактологічних, архівних та літературних джерел.

Перший, дерев'яний, костел сестер-домініканок був присвячений Діві Марії не випадково. Більшість домініканських храмів носили ім'я Божої Матері, котра, за переказами, подарувала віруючим через засновника ордену, Святого Домініка, молитву на вервиці (розарію), тому духовність ченців носила Марійний характер. Однак, існували винятки, і деякі домініканські костели присвячувалися іменам святих, покровителів засновників або фундаторів костелів. Про причини пізнішого присвячення храму черниць Святому Михайлу Архангелу в опрацьованих документах і матеріалах не згадується, але безумовно вони існували. Можна зробити припущення, що зміна присвячення храму була пов'язана з допомогою, котру надав черницям у скрутну хвилину староста Тереховлянський Франц Михайло Потоцький, патроном якого був Святий Михайло Архангел [2, с. 83].

Домініканський орден одним із перших на Поділлі почав впроваджувати у процес будівництва храмових споруд камінь та обпалену цеглу. Це було обумовлено недовговічністю дерев'яних споруд, неможливістю належного захисту від ворогів та частими пожежами, що знищували першобудови. Пануючим будівельним матеріалом був тесовий камінь, в деяких районах використовувався місцевий. Розквіт кам'яного будівництва спостерігається після закінчення періоду панування турків, особливо на початку XVIII століття. Активніше починає використовуватися пісковик, що здобувається у каменоломнях Китайгорода, Зінькова, Скали-Подільської та інших; впроваджуються мармурові та алабастрові архітектурні компоненти (Чорнокозинецькі кар'єри); підлога у храмах викладалася з більш твердого, шліфованого тереховлянського каменю, який мав темно-зеленкуваті й червоно-фіолетові відтінки. Різьблений декор фасадів, скульптури, що їх прикрашали, та вівтарі в інтер'єрах виконувалися з м'якого пісковика (Кам'янець, Язлівець та ін.).

У храмі домініканок, що зводився після турецької навали, у період поживлення кам'яного будівництва, у місцях пошкодження штукатурки стає наявним, що коштів не вистачало, і споруда будувалася з підручних матеріалів, які вдавалося знайти: тесове каміння різного розміру й ґатунку на перший погляд безсистемно перемежується з червоною обпаленою цеглою.

Серед домініканських споруд на подільських теренах чітко виділяються три системи забудов: базилікальна, псевдобазилікальна й залові (однопростірні) храми. Остання є більш характерною для території Поділля, до неї належать дев'ять з чотирнадцяти забудов ордену на цих землях.

У розвитку ренесансної архітектури суттєвим виявилось розв'язання сакрального простору, запропоноване Леоном Батиста Альберті в проекті храму св. Андрія в Мантуї, котре інспірувало побудову відомого костелу Іль Джезу у Римі архітекторами Джакомо Віньолою та Джакомо делла Порта. Цей храм довгий час правив за взірць для численних європейських барокових залових споруд. Ідея знайшла своє втілення у домініканських прямокутних в плані, однопростірних храмах Поділля. Костел домініканок теж входить у цю групу; його можна вважати характерним прикладом залового храму, котрий має одне видовжене приміщення.

Частину залових забудов можна умовно назвати стіностовпними, оскільки система стін доповнюється різнорозмірними в кожному храмі стовпами. Споруди такого характеру мають, як правило, по дві бокових, розташованих навпроти, справа та зліва, низьких каплиці, котрі відіграють роль трансепту, тобто поперечної до головного простору форми. Каплиці, доступ в які здійснюється з головної нави, ніби замінюють тринавову систему побудови. Такі забудови зберігають символічне значення християнської архітектури і, завдяки каплицям, утворюють в плані видовжений католицький хрест. Найстаршими кам'яними за часом зведення у цій когорті можна назвати Летичівський (1606) та Шаровецький храм, котрий має готичні каплиці апсидальної форми з конховим покриттям і у 1607 році вже згадується як кам'яний [4, с. 243]. Враховуючи територіальну близькість, спільну належність до Подільського воеводства та домініканського ордену Руської провінції, можна висловити припущення, що Летичівський

та Шаровецький костели правили за взірць при зведенні аналогічних споруд більш пізнього періоду.

Костел кам'янецьких домініканок належить до другої групи залових споруд, котрі не мають каплиць. Натяк на хрестоподібну символіку архітектурного простору спостерігаємо у цьому храмі, де впритул до пресбітерія добудовані невисокі й неглибокі апсидіоли з конховим покриттям, котрі у візитаціях 1823 року названі каплицями [1, с. 413]. Добудовами у цих храмах також можуть бути захристії, що групуються біля пресбітерія (Смотрич), які підкреслюють хрестоподібну в плані форму.

Як більшість залових споруд, храм домініканок був невеликим за розмірами, не потребував надмірних коштів та зусиль для зведення і був призначений для охоплення незначної кількості віруючих, маючи можливість вмістити всіх у невеликий за обсягом храм, бо значне число костелів на території Старого міста обумовлювало чітке ділення на парафії та обмеження громади парафіян.

Аналізуючи характерні риси саме цієї забудови, постійно зіштовхуємося з особливостями, які відрізняють цей костел від інших. Перша – це присвячення храму не Діві Марії, покровительці ордена, а Святому Михайлу Архангелу; друга – орієнтація споруди головним фасадом на схід, тоді як переважна більшість домініканських споруд за християнською традицією орієнтована фасадом на захід. Таке розміщення побудови обумовлено пристосуванням її до складного ландшафту та вже існуючих навколо міських архітектурних пам'яток, орієнтуванням головного входу на центр Старого міста тощо.

Храм вирізняють площинно артикульовані бокові стіни з незначно виступаючими гладкими пілястрами і розкрепованим карнизом, відповідний ренесансній схемі двоярусний фасад. Верхні вікна бокових фасадів розміщені між високими пілястрами і, як у Летичівському і Смотрицькому костелах, мають заокруглене завершення, нижні – наближаються до прямокутної форми.

Головні фасади за структурою можна поділити на однобаштові, двобаштові й ті, що не мають башт. До останньої групи належить храм домініканок, споруда без башт, з двосхилим дахом, вкритим гонтом, на якому був встановлений великий металевий хрест. Горизонтальна, розкрепована на бароковий манер, тяга відокремлює трикутний фронтон з видовженим центральним вікном, обабіч якого розташовані вертикальні вузькі лопатки і великі спливаючі волюти, що незначною мірою виступають від поверхні тла. По боках фронтона височили дві статуї – Святих Михайла Архангела і Домініка, з протилежного фасаду з ними перегукувалися два кам'яних великих вазони. Дзвін і сигнатурка знаходилися при фасаді, під дахом (фігури святих, вазони, дзвін і сигнатурка не збереглися).

Верхня площина фасаду відділена від нижньої балконом, містить по центру нішу з балконними дверима, фланковану великими подвійними гладкими пілястрами з трансформованими іонійськими капітелями (волюта, центральний завиток-картуш й вінок квітів). Пілястри виставлені на високих п'єдесталах. Нижній ярус має входні двері, котрі провадять до нартекса і обрамлюються великими рельєфно виступаючими стовпами, що слугують підпорами балкону.

У стильовому відношенні фасад виглядає як великий сплющений портик all'antika у бароковій інтерпретації. В трактовці пілястр використана система великих ордерів, відчувається гармонія і вірність класичним ідеалам античного світу. Достатньо чітко прочитується ієрархічна архітектоніка, артикульованість форм; акцентована осьова симетрія. Єдиним асиметричним компонентом костелу можна вважати невеличку захристію, що розташовується з правого від головного фасаду боку і має напівкруглу форму на зразок вже згаданих апсидіол. Храм вирізняється ясністю, відповідністю зовнішнього вигляду конструкції й дивиться цілісно та закінчено. Споруда трактована дуже стримано; в ній немає різко контрастуючих заглиблень та скульптурного ліплення поверхні фасадів, притаманних зрілому бароко, ордерне начало не порушує конструктивної основи костелу, а, навпаки, делікатно її підтримує. Храм сестер-

домініканок перегукується з більш пізньою побудовою Смотрицького костелу ченців ордена, який вирізняє органічна цілісність зовнішнього вигляду та інтер'єру.

Незважаючи на однопростірність та невеликий розмір приміщення, інтер'єр виглядав просторовим і великим. Побілені вапном, під самим склепінням, прикрашені карнизом синього кольору і оздоблені рельєфними стуковими композиціями, стіни, справляли враження урочистої піднесеності і слугували прекрасним фоном для вівтарних композицій. Проте, розташування костелу не дозволяло сонячним промінням освітлювати інтер'єр у повній мірі, тому білі стіни частково компенсували недостатність інсоляції, віддзеркалюючи світло і наповнюючи ним внутрішній простір.

Найбільш повна генеральна «Візитація» за 1823 рік свідчить, що підлога костелу була викладена з добре відшліфованих квадратних плит тесового каміння; склепіння згадується як циліндричне. Над нартексом, на емпорі, розміщувався невеликий старий орган на сім голосів, над котрим склепіння було прикрашено гіпсовою «штукатурією». Нава відділялася від пресбітерія аркою, що містила у моменті верхнього напруження дерев'яне вирізьблене Розп'яття Ісуса у срібній терновій короні, пофарбоване і частково вкрите сусальним золотом; внизу, на підлозі, завершувалася романікою [1, с. 413].

Вівтарні композиції відображали Марійний характер даного храму, приналежність до домініканців та проповідницьку спрямованість у діяльності ордена, котра була передусім притаманною для чоловічих домініканських спільнот. Головний вівтар пресбітерія, вирізьблений з дерева, фланкований колонами і скульптурами святих, містив у центральній тумбі образ Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії, коронований срібною короною. Цей образ оточувався особливою пошаною і не завжди знаходився у відкритому стані. Його заслоном було зображення Матері Божої Розарію, обов'язкове для домініканських храмів. Над центральним образом розміщувався лик св. Йосифа, по боках – образи двох святих Господніх. Як більшість вівтарних зображень костелу, вони були намальовані олією на полотні й обрамлені у дерев'яні вирізьблені і в деяких місцях позолочені рами. Менса (межа) головного вівтаря була мурованою і піднятою на три сходинки у порівнянні з площиною підлоги нави. На ній розташовувався вирізьблений з дерева, пофарбований циборій (вівтарна сіль), де зберігалось Тіло Христа. У другому за значенням вівтарі, котрий розміщувався з південної сторони, знаходився образ св. Домініка, прикрашений срібними зіркою, лілеєю та промінням навколо голови. Заслоном йому виступало зображення св. Агнеси. Третій вівтар містив старовинну великого розміру ікону Божої Матері з Немовлям зі срібними прикрасами – двома великими коронами, берлом й вотивними зображеннями. Між згаданими вівтарями, впритул до південної стіни, знаходився вирізьблений з дерева, пофарбований і вкритий сусальним золотом амвон під балдахіном, оздоблений флористичними квітковими композиціями. Південна сторона мала ще один вівтар, присвячений видатному домініканському проповіднику, св. Вікентію Феррарію, оздоблений срібним промінням та медаллю. Його зображення зустрічається виключно у домініканських храмах. На заслон – образ св. Ружі Ліманської. Інша, північна сторона вміщувала вівтар Милосердного Ісуса зі срібними короною, берлом та зіркою (на заслоні – образ св. Марії Магдалени); наступний, шостий, був присвячений патрону костелу, Святому Михайлу Архангелу. Заслоном виступав образ покровительки черниць, домініканки святої Катерини. Менси бокових вівтарів були мурованими, або дерев'яними, піднятими на одну-дві сходинки, на деяких з них розміщувалися портателі, скриньки з мощами святих. Архівні документи свідчать про існування в костелі реліквій Дерева Життя, святих Катерини де Річчі, Ружі Ліманської, Марії Магдалени з печатками, що підтверджують автентичність (аутентиками) та мощі святих мучеників Вікторина, Іустини, Констанції, Гауденсія, Ілюміната, Аманди, без аутентиків [1, с. 414].

Отже, внутрішній простір костелу кам'янецьких домініканок відрізнявся єдністю художньо-композиційного рішення. Розміри живописних полотен, техніка виконання образів, обрамлення, основні та другорядні компоненти свідомо уніфікувалися з метою досягнення гармонійного художньо-образного звучання. Стиль зображень святих та загального оформлення інтер'єру співпадав зі стилістичними особливостями архітектурної побудови. Око відвідувача, яке відпочивало на чистому, побіленому вапном, циліндричному склепінні, у

нижньому ярусі, на стінах, зустрічалось зі змістовим навантаженням у вигляді образів у вітварних композиціях, намальованих на полотні олійними фарбами і опрацьованих в різьблені з дерева декоративні тумби у стилі бароко й рококо. Дерев'яне обрамлення зображень головного та бокових вітварів було пофарбовано у білий колір і в деяких місцях позолочено. Біле забарвлення стін наві слугувало прекрасним фоном, який сприяв концентрації почуттів, духовному заглибленню, зосередженню уваги віруючих на сюжетах і постатях святих. Білі позолочені вітварні композиції на білому, прикрашеному стуковим декором, тлі справляли враження піднесеності, урочистості й чистоти, що підкреслювало непорочність покровительки ордену, Пресвятої Богородиці, та черниць, котрі склали обітницю життя у чистоті. Світлий образ сакрального простору підтримувався дорогоцінними срібними шатами, які прикрашали майже всі зображення святих. У костелах братів-домініканців такий кольоровий образ (білий по білому) не зустрічається.

Кам'янецький храм сестер-домініканок – характерна архітектурна споруда з використанням відповідно часу зведення технічними та художньо-композиційними можливостями. Він має своєрідні відмінності, але й багато споріднених рис з аналогічними костелами на подільських, північно-німецьких, чеських та польських теренах.

Список використаних джерел

1. Кам'янець-Подільський державний міський архів (далі – КПДМА). – Ф. 685. – Римсько-католицька духовна консисторія. – Оп. 4, спр. № 21, 1823.
2. КПДМА. – Ф. 685. – Римско-католическая духовная консистория. – Оп. 2. – дело № 133, 1862.
3. Spież I. A. OP. Dominikanie w Kamieńcu Podolskim / I. A. Spież OP // Pasterz i twierdza. – Kraków – Kamieniec Podolski, 2001. – S. 249-273.
4. Wołyniak (M. J. Giżycki). Wykaz klasztorów Dominikańskich prowincji Ruskiej / (M. J. Giżycki) Wołyniak. – Kraków, 1923. – Т. 2. – 278 s.

The article deals with the study of St. Michael Archangel's temple of Sisters-Dominicans in Kamianets-Podilskyi.

It researches historical information about establishing Dominican Sisters' center. It was built as a small wooden church with monastery in 1615 on the square near Ruska Brama on donations of a new parishioner Yelyzaveta Tseplovska. It was the only women's monastery of Dominican order on the territory of Podillia. It was first dedicated to Mary, mother of Jesus, but there are no facts about the reasons it was later renamed after St. Michael Archangel.

Architectural peculiarities, the interior and the ways of art-decorative design of St. Michael Archangel's temple of Sisters-Dominicans are being analyzed. The peculiarity of the building is the orientation of its facade to the east, while the vast majority of Dominican churches according to Christian tradition have facade oriented to the west. Such placement of the building was promoted by its adaptation to complex terrain and already existing landmarks of the town, and orientation of its main entrance to the Old Town.

The author makes the conclusion that the interior space of Sisters-Dominicans' church in Kamianets-Podilskyi is characterizes by the unity of art and composite solutions. The size of paintings, the technique of depicting images and frames, the main and secondary components are consciously unified to achieve artistic and imaginative harmony. The style of depicting saints and general interior coincides with the stylistic features of architectural construction.

A lot of compositions in white celebrate the purity of Dominican Order's patron, Blessed Virgin Mary, and nuns promising to live in purity. Light image of sacred space is combined with precious silver garments adorning almost all the images of saints.

Key words: Kamianets, Dominican order, temple, architecture, interior.